

BOŻENA HRYNKIEWICZ-ADAMSKICH

Apostoł Andrzej – osoba i imię

Andrew the Apostle – the persona and his name

Abstract. In Christian religious consciousness, especially in Eastern Christianity, Andrew the Apostle has a place equal to that of his brother, Peter the Apostle. This article presents the information gathered about him and provided by the Gospel and the Acts of the Apostles. It also concisely describes the apocrypha about his missionary activities in Greece, Pontus, Thrace and Scythia, as well as the sources and reasons behind the development of his cult in Europe, including the Slavic nations. The origin of the given name Andrew is also included, along with the process of this name becoming common among the Slavs connected with the spread of the cult. The article stresses the importance of the transformation of the original image of this saint caused by the contamination of Christian beliefs and Slavic folk culture. The analysis of Polish calendar proverbs enabled to present the linguistic image of St. Andrew. Folk religious rites connected with his cult, which emerged as the result of intertwining of the Christian calendar and agricultural cycle, are also described. The saints to whom certain days in the Christian calendar were dedicated, started to be perceived as the guardians of these days, protecting people from the forces of nature, as well as the protectors of certain trades. The profiles of selected local Christian saints bearing the name Andrew are also presented.

Keywords: Andrew the Apostle, the cult of St. Andrew, the linguistic image of St. Andrew, the name Andrew, saints bearing the name Andrew

Bożena Hrynkiewicz-Adamskich, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska, bhrynk@amu.edu.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9589-841X>

[...] the first of His Apostles,
the most gentle Saint Andrew,
the blessed Peter's brother [...]¹

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zagadnień rozwoju kultu apostoła Andrzeja w Europie, transformacji pierwotnego wizerunku świętego wskutek kontaminacji wierzeń chrześcijańskich i słowiańskiej kultury ludowej oraz pozostającego w związku z szerzeniem się owego kultu procesu upowszechniania się imienia Andrzej wśród Słowian.

¹ *The Declaration of Arbroath*, źródło elektroniczne.

Geneza imienia Andrzej

Imię Andrzej pochodzi z greki. Liczne greckie imiona dwutematowe zawierają komponenty *Ἀνδρ-* (15 imion), *Ἀνδρα-* (2), *Ἀνδρο-* (22) w funkcji pierwszego członu lub komponent *-ανδρος* (90) w funkcji drugiego członu – postaci te opierają się na formie gen. sg. *ἄνδρ-ός* wyrazu *ἀνήρ* ‘mężczyzna, człowiek, mąż’ (por. *ἀνδρεῖος* ‘męski, mężny’) (Milewski 35). Greckie *Ἀνδρέας* (*Andréas*) uznaje się za skrócenie któregoś ze złożonych imion męskich typu *Ἀνδράγαθος*, *Ἀνδραπολος*, *Ἀνδρογενής*, *Ἀνδροκρατης*, *Ἀνδρομένης*, *Ἀνδρόνικος*, *Πολύανδρος* (Fros, Sowa 95–96). Imię to było używane w starożytności. Badacze odnotowują jego poświadczenia m.in. w dziełach Herodota. Przyjęło się też wśród Żydów (podobnie jak inne imiona greckie wymieniane w Nowym Testamencie, np. Filip czy Nikodem), zwłaszcza tych, którzy wywodzili się ze zhellenizowanej północnej Palestyny (Starowieyski 173). Przejęcie tego imienia do wielu języków nastąpiło wraz z postępami chrystianizacji oraz wytworzeniem i upowszechnieniem się wśród wyznawców chrześcijaństwa kultu św. Andrzeja Apostoła, a następnie również innych świętych noszących to imię. Imię to ma wiele obcojęzycznych odpowiedników, m.in.: łac. *Andreas*, ang. *Andrew*, fr. *André*, niem. *Andreas*, wł. *Andrea*, hiszp. *Andrés*, węg. *András*, ros. *Андрей*, lit. *Andrius* (Malec 183; Fros, Sowa 94).

Biblijne przekazy o apostołe Andrzeju

Apostoł Andrzej przez cały czas publicznej działalności Jezusa należał do Jego najbliższego otoczenia, niemniej nie jest szczególnie często wzmiankowany na kartach Ewangelii. O życiu Andrzeja oszczędnie informuje przede wszystkim Ewangelia św. Jana. Według najstarszego zachowanego katalogu ksiąg Nowego Testamentu *Kanonu Muratoriego* (ok. 180 roku), Ewangelia ta miała zostać spisana z inicjatywy apostoła Andrzeja (Dąbrowski 12). Na jego wysoki autorytet wskazuje wszakże fakt, że w ewangelicznych spisach apostołów jest zawsze wymieniany w pierwszej czwórce, lecz bezwyjątkowo po Piotrze: jako drugi w Ewangelii św. Mateusza (Mt 10, 1–4) i Ewangelii św. Łukasza (Łk 6, 13–16), jako czwarty u św. Marka (Mk 3, 13–18) oraz w *Dziejach Apostolskich* (Dz 1, 13–14) (Starowieyski 174). Zdaniem Benedykta XVI, greckie, a nie hebrajskie imię, świadczące o „pewnej otwartości kulturowej jego rodziny”, jest tym elementem, który w szczególny sposób wyróżnia Andrzeja spośród pozostałych apostołów (Benedykt XVI 2006: 20). W imieniu tym zawarta jest zapowiedź przyszłych losów i misji Andrzeja.

Andrzej był bratem Szymona Piotra, najpewniej starszym (Benedykt XVI 2017: 195–196). Jego ojciec miał na imię Jona (Jan) (Mt 16, 17; J 1, 42). Niektó-

rzy badacze utrzymują, że matka Andrzeja mogła nosić imię Joanna (Inch 81), choć nie jest to pewne (por. Starowieyski 174). Pochodził z Betsaidy (J 1, 44), miasta położonego na północnym wybrzeżu Jeziora Galilejskiego, zwanego też jeziorem Genezaret lub Morzem Tyberiadzkim. Mieszkał jednak podobnie jak Piotr w Kafarnaum (Mk 1, 29). Obydwaj byli rybakami (Mt 4, 18). Początkowo Andrzej słuchał nauk Jana Chrzciciela. Gdy jednak pewnego dnia Jan Chrzciciel nazwał Jezusa Barankiem Bożym (J 1, 36–37), Andrzej ruszył za nowym Nauczycielem wraz z innym uczniem, którego imienia ewangelie nie wymieniają. Ewangelista Jan odnotowuje, że „zobaczyli gdzie mieszka, i tego dnia pozostali u Niego” (J 1, 38–39). Z wydarzeniem tym związane jest określanie Andrzeja w liturgii bizantyńskiej przydomkiem *Prōtókletos* (gr. *Πρωτόκλητος* ‘pierwszy powołany’). Andrzej przyprowadził do Jezusa swojego brata Szymona (J 1, 40–43) lub też do spotkania obu braci z Jezusem doszło nad Jeziorem Galilejskim (Mk 1, 16–18). „Pójdźcie za mną, a uczynię was rybakami ludzi” – rzekł do nich Jezus (Mt 4, 19). Niewykluczone, że Andrzej przekonał do pójścia za Jezusem także innego mieszkańca Betsaidy, Filipa (J 1, 44). Betsaida mogła w tym okresie stanowić forum kontaktów Hebrajczyków z ludnością greckojęzyczną (Wojciechowski 26).

Poza sceną powołania na ucznia Chrystusa (Mt 4, 18–20; Mk 1, 16; J 1, 40–42), wzmianką o obecności podczas uzdrowienia teściowej Szymona Piotra (Mk 1, 29) oraz wyborze do grona dwunastu apostołów (Mt 10, 2; Mk 3, 18; Łk 6, 14) imię Andrzeja pada w tekstach ewangelicznych jeszcze trzykrotnie i jeden raz w Dziejach Apostolskich. Andrzej był obecny podczas cudownego rozmnożenia chleba przez Jezusa w Galilei. Powiedział Chrystusowi o zapasach żywności (pięciu bochenkach jęczmiennego chleba i dwóch rybach) i wskazał chłopca, który je miał (J 6, 8–9). Andrzej został wymieniony z imienia także w scenie wejścia do Jerozolimy. Na widok potężnych murów świątyni Jezus zapowiedział, że nie pozostanie z nich kamień na kamieniu (Łk 21, 5–7). Wówczas Andrzej, wraz z Piotrem, Jakubem i Janem, zaczęli wypytywać, kiedy nastąpi zburzenie świątyni i co będzie je zwiastować (Mk 13, 1–4). W odpowiedzi Jezus wygłosił mowę o zniszczeniu Jerozolimy i końcu świata, zachęcając uczniów do wyętej obserwacji znaków czasów. Andrzej jest też bezpośrednio wzmiankowany w Ewangelii św. Jana tuż przed męką Chrystusa. Wśród przybyłych do Jerozolimy w związku z Paschą znajdowali się Grecy, którzy chcieli oddać chwałę Bogu Izraela. Andrzej i Filip, dwóch apostołów o greckich imionach, byli tymi, którzy przekazali Jezusowi prośbę Greków o posłuchanie (J 12, 23–24). Występowali zapewne także jako interpretatorzy słów Jezusa dla tych osób. Jak z mocą podkreśla Benedykt XVI (Benedykt XVI 2008: 48–49), za pośrednictwem owych dwóch uczniów Jezus przemówił wówczas do całego greckiego świata. Dzieje Apostolskie podają jeszcze, że Andrzej trwał na modlitwie wraz z pozostałymi uczniami w „sali na górze”/„na piętrze” (w Wieczerniku?) po Wniebowstąpieniu Chrystusa

(Dz 1, 13). Ewangelie i Dzieje Apostolskie milczą na temat losów Andrzeja po Zesłaniu Ducha Świętego i podjęciu podróży misyjnych przez apostołów. Wiadomości o nich możemy czerpać jedynie z apokryfów.

Apokryfy poświęcone apostołowi Andrzejowi

Jak widać, Pismo Święte dość lakonicznie informuje o Andrzeju. Wokół jego osoby narosła natomiast bogata legenda. Przeglądu poświęconych Andrzejowi pism deuterokanonicznych dokonał ks. Marek Starowieyski (Starowieyski 174–175), polskie przekłady części z nich wydano drukiem. Z ustaleń wspomnianego badacza wynika, że na przełomie II i III wieku zostały spisane greckie apokryficzne *Dzieje Andrzeja* (DzAnd), zachowane jedynie fragmentarycznie. Dysponujemy natomiast ich obszernym łacińskim streszczeniem sporządzonym w VI wieku przez Grzegorza z Tours (DzAndGrz). Znane jest ponadto pięć greckich wersji i jedna ormiańska opisu męczeństwa św. Andrzeja oraz łaciński *List kapłanów i diakonów z Achai* (MAndDk). Powstały także liczne greckie legendy, m.in. o pobycie Andrzeja wraz z Maciejem (Mateuszem) pośród ludożerców (ok. 400 roku) (DzMMc), powiązane z nimi *Dzieje Piotra i Andrzeja* (ok. 400 roku) (DzPtAnd) oraz *Dzieje Andrzeja i Bartłomieja*, koptyjskie *Dzieje Andrzeja i Pawła* oraz *Dzieje Andrzeja i Filemona* (VII–IX wiek). Z IX wieku pochodzi staroangielski poemat epicki *Andreas*, inspirowany greckimi legendami i hagiografiami poświęconymi apostołowi. Zdaniem Marka Starowieyskiego, spośród późniejszych tekstów wzmiankujących osobę Andrzeja dużą wartość ma grecki *Żywoć Andrzeja* Epifaniasza Mnicha (IX wiek). Epifanisz cytuje bowiem Orygenes (zm. 254), który przekazał jedyną historyczną wiadomość o działalności misyjnej Andrzeja. Dotyczyła ona głoszenia przezeń Słowa Bożego w Scytii. Nazwą tą określano tereny rozciągające się między Dnieprem a Donem, niekiedy nawet po Dobrudżę i ujście Dunaju. Pobyt Andrzeja na owym terytorium jest bardzo prawdopodobny, ponieważ w basenie Morza Czarnego, m.in. na Krymie, funkcjonowało podówczas wiele faktorii żydowskich. Uważa się, że Andrzej mógł korzystać z ich wsparcia, gdy ewangelizował okoliczne ludy. Obok pobytu w Scytii i śmierci w Patras niewykluczona wydaje się działalność apostoła w Bitynii, Poncie, Grecji i Bizancjum. Dość powszechnie uznaje się, że Andrzej poniósł męczeńską śmierć w Patras (północny Peloponez), nauczając Achajów, zgodnie jednak z tradycją syryjską dokonał żywota w Scytii (Starowieyski 176).

Wybitny retor Piotr Chryzolog (zm. 460), biskup Rawenny, w swej mowie poświęconej Andrzejowi zawarł ogólne stwierdzenie, że zginął on na drzewie. Legenda o śmierci apostoła przez rozpięcie na krzyżu mającym kształt litery X (*crux decussata*), nazwanym później krzyżem św. Andrzeja, powstała zapewne

w Patras, gdzie podobno pokazywano nawet stare drzewo oliwne o rozszczepionym na dwa wielkie konary pniu, na którym apostoł Andrzej miał zostać ukrzyżowany (Starowieyski 176). Apokryfy mówią, że aby przedłużyć mękę apostoła, nie przybito go, lecz przywiązano do krzyża sznurami, z głową zwróconą w dół. Wisząc tak, nie przestawał głosić Słowa Bożego i nie wyrzekł się chrześcijaństwa. Przez trzy dni odważnie wyznawał wobec tłumu wiarę w Chrystusa i pouczał zebranych. Według prawosławnej hagiografii zmarł 30 listopada 62 roku, a zgodnie z innymi źródłami miało to nastąpić ok. 65 roku lub ok. 70 roku (Charkiewicz 49–51). Nawrócona na chrześcijaństwo Maksymilla, żona Egeata Antypata, zarządcy prowincji, wraz z biskupem Stratoklisem, bratem zarządcy, pochowała ciało apostoła. Należy odnotować, że kwestia ukrzyżowania budzi niekiedy kontrowersje wynikające z pewnego problemu ikonograficznego. Wizerunek ukośnego krzyża Andrzeja wydaje się bowiem nieznanym zarówno wczesnochrześcijańskiej legendzie, jak i ikonografii (Smith, Cheetham 82). Marek Starowieyski zauważa wprawdzie, że ukośny krzyż może wykazywać związek z wyrażoną przez Platona w dialogu *Timaios* w kształcie X symboliką duszy świata, niemniej jednak krzyż w takiej formie po raz pierwszy pojawia się dopiero w XI wieku na drzwiach Bazyliki św. Pawła za Murami w Rzymie, by upowszechnić się w ikonografii od XIV stulecia (Starowieyski 176).

Początki kultu apostoła Andrzeja

Kult św. Andrzeja rozwijał się najpierw w Patras w Grecji, czyli w miejscu, gdzie głosił on Ewangelię i najprawdopodobniej poniósł męczeńską śmierć. W 357 roku część jego relikwii została przeniesiona do Konstantynopola i złożona w świątyni Dwunastu Apostołów obok relikwii apostoła Łukasza oraz apostoła Tymoteusza (Smith, Cheetham 82). Kult św. Andrzeja kwitł początkowo głównie na Wschodzie, ale był obecny również na Zachodzie (Miazek 54). Zgodnie ze szkocką legendą, w 345 roku, jeszcze przed wywiezieniem doczesnych szczątków apostoła do Konstantynopola, mnich lub może biskup Patras imieniem Regulus ukrył ramię, rękę, trzy palce i ząb Andrzeja, a następnie zabrał do Szkocji, gdzie umieszczono je w katedrze położonego na wschodnim wybrzeżu kraju miasta Kilrymont (*The National Archives of Scotland*, źródło elektroniczne). Miasto to przemianowano później na St. Andrews na cześć apostoła. Wkrótce stało się duchową stolicą Królestwa Szkocji. Zaznaczyć przy tym należy, że sprowadzenie relikwii apostoła do Szkocji bywa również datowane na VIII wiek (Charkiewicz 51). W Mediolanie kult apostoła Andrzeja szerzył św. Ambroży (zm. 397), a w Rawennie św. Piotr Chryzolog (zm. 450) (Starowieyski 177). Świadectwem upowszechniania się kultu Andrzeja w Rzymie pod koniec V wieku były kolejne

wznoszone ku jego czci świątynie – oratorium św. Andrzeja koło bazyliki Matki Bożej Większej zbudowane przez papieża Symplicjusza (zm. 483) i oratorium pod tym samym wezwaniem ufundowane przez papieża Gelazego (Miazek 54). Z kolei papież Symmachus (zm. 514) przekształcił dawne Vestiarium Neronis w kościół św. Andrzeja ad Crucem (Smith, Cheetham 82). Papież Grzegorz Wielki (zm. 604) wznosił w Rzymie klasztor św. Andrzeja na Monte Celio. Z tego zgromadzenia wywodzili się misjonarze, którzy zanieśli kult św. Andrzeja do Anglii (Starowieyski 177). W IX wieku cesarz bizantyjski Bazyli I Macedoński (811–886) zwrócił relikwie głowy (części czaszki) i palca apostoła do Patras. Podczas czwartej wyprawy krzyżowej po zdobyciu w 1204 roku Konstantynopola pozostałe zdeponowane tam relikwie św. Andrzeja zostały zabrane i złożone w mieście Amalfi w pobliżu Neapolu. Z kolei relikwie głowy długo jeszcze znajdowały się w Patras, jednak ostatecznie dla zapewnienia im bezpieczeństwa i one w 1462 roku zostały przekazane przez bizantyjskiego księcia Morei (czyli Peloponezu) Tomasza Paleologa papieżowi Piusowi II (Charkiewicz 51). Papież uroczyście wprowadził je do Rzymu i umieścił w bazylice św. Piotra we wzniesionym specjalnie na tę okoliczność ołtarzu (Miazek 54). Świętego Andrzeja przedstawia jeden z czterech posągów umiejscowionych pod kopułą bazyliki św. Piotra, zaprojektowany przez Giovanniego Lorenzo Berniniego (1568–1680), a wykonany przez François Duquesnoya (1597–1643) (Starowieyski 176–177). W 1964 roku papież Paweł VI w geście dobrej woli wobec Greckiej Cerkwi Prawosławnej zwrócił cenną relikwię głowy św. Andrzeja metropolicie Patras po uprzednim uczczeniu jej przez ojców Soboru Watykańskiego II (Charkiewicz 51). W 1980 roku rzymskokatolicki arcybiskup Marsylii Roger Marie Élie Etchegaray przekazał prawosławnym Grekom część relikwii krzyża św. Andrzeja, przechowywanych dotychczas w kościele opactwa św. Wiktora w Marsylii. Różne fragmenty relikwii apostoła znajdują się w świątyniach w wielu zakątkach Europy, m.in. w Rawennie, Noli, Mediolanie, Sarzanie, Bremie, Moskwie (w Bogojawleńskim soborze katedralnym przechowywana jest prawa ręka apostoła), Warszawie (w kościele środowisk twórczych pw. św. Brata Alberta Chmielowskiego i św. Andrzeja Apostoła).

Zgodnie z ustaleniami Jana Miazka (Miazek 54–55), święto Andrzeja powstało na Wschodzie w IV wieku, w Rzymie stało się znane wiek później. Od najdawniejszych czasów jest powszechnie obchodzone 30 listopada. Datę tę podaje już Grzegorz z Nazjanzu (zm. 390). Święto Andrzeja wzmiankuje także *Sakramentarz Galezjański* z końca V wieku, będący pierwszym zorganizowanym sakramentarium rzymskim, *Sakramentarz Leoniański* (zwanym też *Sakramentarium z Werony*) z VI wieku oraz zestawiony w VIII wieku *Sakramentarz Gregoriański*. W VII stuleciu imię św. Andrzeja wprowadzono do embolizmu, modlitwy odmawianej przez kapłana podczas Liturgii po *Ojcze nasz*. Przetrwowało w nim do czasu reformy zainicjowanej przez Sobór Watykański II.

Przeniesienie kultu św. Andrzeja na Słowiańszczynę

Istotne znaczenie dla szerzenia się kultu św. Andrzeja Apostoła na ziemiach słowiańskich miało włączenie do najstarszej kroniki ruskiej *Latopisu Nestora* zaczerpniętej ze źródeł greckich opowieści o jego podróży do Synopy, a stamtąd do Korsunia i dalej Dnieprem do Kijowa i Nowogrodu (Dmitriev, Lihačev 27). Była to trzecia (ostatnia) wyprawa misyjna apostoła (Kowalenko 24). Wskutek upowszechniania się kultu św. Andrzeja na Rusi jego imię zaczęło być nadawane na chrzcie przedstawicielom dynastii Rurykowiczów. Już syn Jarosława Mądrogo a ojciec Włodzimierza Monomacha – Wsiewołod (1029 lub 1030–1093) otrzymał na chrzcie imię Andrzej. Imię to stało się popularne wśród członków panującej dynastii książęcej i w sferach rządzących. Nosił je m.in. syn Włodzimierza Monomacha – książę wołyński i perejaślawski Andrzej, zwany Dobrym, a ponadto wnuk Włodzimierza Monomacha a syn Jurija Dołgorukiego – książę włodzimierski Andrzej Bogolubski (1111–1174). Nadawanie imienia Andrzej książętom z rodu Rurykowiczów sprawiło, że legenda apostołska zaczęła służyć udostojnieniu panującej dynastii (Kowalenko 24). Andrzej Bogolubski został nawet ostatecznie w 1702 roku wyniesiony do chwały ołtarzy. Informacje o nim przekazuje *Latopis hipacki* z początku XV stulecia. Działalność polityczna Andrzeja Bogolubskiego była niejednoznacznie oceniana przez jemu współczesnych. Dążył bowiem do podporządkowania sobie bojarstwa i ugruntowania silnej władzy książęcej. Ze swej dzielnicy chciał utworzyć niezależny od Kijowa ośrodek polityczny i kościelny ze stolicą we Włodzimierzu, dotychczasowym podgrodzium Rostowa (Swoboda 24). Niezadowolenie bojarstwa z polityki Andrzeja Bogolubskiego doprowadziło do zawiązania spisku przeciwko niemu i zabicia go. Wśród oprawców byli bracia księcia. Książę został kanonizowany nie za swoje zasługi dla narodu, lecz jako *strastotierpiec*, bezbronna i niestawiająca oporu ofiara intrygi politycznej i bezwzględного mordu (Fiedotow 81–82). W Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej aktualnie czci się 16 świętych noszących to imię, m.in. Andrieja Rublowa (ur. między 1360 a 1370 rokiem i zm. w 1430 roku), słynnego twórcę ikon, luminarza rosyjskiej sztuki narodowej, kanonizowanego w 1988 roku na tysiąclecie chrztu Rusi.

Z czasem imię Andrzej zaczęło być nadawane również reprezentantom niższych warstw społecznych. W zabytkach piśmienniczych zostało zaświadczone w następujących formach podstawowych: *Андреи, Андрии, Андрѣ, Андрѣи, Анѣдрѣи, Анѣдреи, Анѣдреи, Анѣдрѣи, Одрей, Одрѣи, Ондре, Ондреи, Ондрѣи, Ондрии, Онѣдрѣи* (Skulina 1974: 147–149; Wójtowicz 173–175; Hryniewicz-Adamskich 2012: 325–328). O pełnej adaptacji i sfunekjonalizowaniu imienia w języku staroruskim świadczy tworzenie derywatów na bazie form podstawowych – od tematu pełnego: *Однрѣец, Ондрѣика, Андрѣико, Андреико, Ондрѣико, Ондреико*; od tematu skróconego: *Андрюк, Ондрюк, Андрюша*,

Ондрюша, Андрюшка, Ондрюшка, Ондришко, Ондръшко (Skulina 1974: 149; Wójtowicz 176; Hryniewicz-Adamskich 1999).

W kolejnych stuleciach imię to znajdowało się na Rusi w grupie najczęściej nadawanych imion chrześcijańskich. Na listach frekwencyjnych sporządzonych na podstawie zabytków z poszczególnych okresów zajmuje ono zawsze pozycję w pierwszej dziesiątce najczęściej używanych imion: *Latopis lawrentjewski* XI–XIV z wieku – 6 miejsce (Skulina 1973: 114), *Latopis nowogrodzki I* z XI–XIV wieku – 8 miejsce (Skulina 1973: 121), zabytki z obszaru północno-wschodniej Rusi z końca XV i z XVI wieku – 8 miejsce (Wójtowicz 21), akta monasteru Sołowieckiego z lat 1479–1584 – 9 miejsce (Hryniewicz-Adamskich 2005: 311), księgi celne północnego szlaku rzecznoego z lat 1633–1636 – 8 miejsce, a z lat 1678–1680 – 6 miejsce (Hryniewicz-Adamskich 2012: 187).

Pierwszą wyniesioną na ołtarze osobą urodzoną na ziemiach polskich był mnich eremita Świerad. Legenda głosi, że pochodził z terenów położonych nad Dunajcem. Około 1007 roku przybył w rejon Nitry. Osiedlił się w pustelni nad Wagiem pod Trenczynem, gdzie następnie zamieszkał także jego uczeń św. Benedykt (Wędzki 24). W późniejszym okresie na górze Zobor k. Nitry powstał klasztor św. Hipolita. Uważa się, że w klasztorze tym Świerad przyjął habit i imię zakonne Andrzej (Fros, Sowa 97). Oddawał się niezwykle surowej ascezie. Umarwienia praktykowane przez świętego przyspieszyły jego śmierć, która nastąpiła między 1030 a 1040 rokiem. Wkrótce otoczono go czcią. Został kanonizowany na mocy uchwały synodu węgierskiego z 1083 roku. Poza Andrzejem Apostołem i Andrzejem-Świeradem w Polsce kultem otacza się św. Andrzeja Bobolę (1591–1657), jezuitę, który próbował pojednać z Kościołem katolickim prawosławnych na Polesiu (Fros, Sowa 98). Andrzej Boboła zginął śmiercią męczeńską po okrutnych torturach z rąk oddziału kozaków z wojska carskiego, pacyfikującego Polesie i mszczącego się na ludności unickiej oraz duchowieństwie katolickim. Został kanonizowany w 1938 roku przez papieża Piusa XI. W 2002 roku ustanowiono go drugorzędym patronem Polski. Pamiątkę świętego obchodzi się 16 maja. W Kościele zachodnim czczeni są także inni święci znani pod tym imieniem, m.in. biskup Fiesole Andrzej Corsini, Andrzej Avellino, Andrzej Hubert Fournet (Fros, Sowa 97–99).

Imię Andrzej zostało w Polsce po raz pierwszy zapisane (poza wzmiankami o Andrzej-Świeradzie) w tekście z 1176 roku (Fros, Sowa 95). Do polszczyzny trafiło z łaciny lub za pośrednictwem języka czeskiego. W procesie przejścia ulegało adaptacji fonetycznej i morfologicznej (Karpluk 154–157). Ilustrują to źródłowo poświadczony warianty tego imienia: *Andrzej, Andrej, Jędrzej, Ondrzej* (Malec 183–185), a także liczne jego derywaty: *Andrzejek, Andrżysz, Andrzejasz, Jędrzejek, Jędredek, Jędrzuś, Ondrzejek, Ondraszek, Ondrysz* (Fros, Sowa 95–96). W tekstach średniowiecznych zostało ponadto odnotowane funkcjonowanie żeń-

skiej jego formy *Andrzeja, Ondrzeja* (np. z 1397 roku), która jednak wyszła z użycia (Fros, Sowa 96).

Językowy obraz św. Andrzeja Apostoła i ludowe formy kultu

W gospodarce dawnej Słowiańszczyzny zasadniczą rolę odgrywało rolnictwo. W okresie przedchrześcijańskim czas ludzki był tutaj całkowicie sprzężony z rytmem przyrody. Znajomość tych rytmów stanowiła warunek skutecznej uprawy roślin czy hodowli zwierząt. Jak przy tym słusznie zauważył Bronisław Geremek (Geremek 432), „na porządek natury nakłada[ł] się jednak porządek kultury”, człowiek doszukiwał się w rytmach przyrody z góry ustalonego kierunku działania sił nadprzyrodzonych. Starał się także uchwycić i zinterpretować wszelkie znaki, dzięki którym mógłby przewidzieć zdarzenia przyrodnicze i tym samym zapanować nad siłami natury. Zdaniem Arona Guriewicza, „przechodzeniu od pogaństwa do chrześcijaństwa towarzyszyła istotna przebudowa całej struktury czasowych wyobrażeń średniowiecznej Europy. Archaiczne pojmowanie czasu zostało jednak nie tyle wykorzenione, ile odepchnięte na plan drugi, utworzyło jak gdyby dolną warstwę świadomości ludowej” (Guriewicz 105). Na kalendarz agrarny nałożył się kalendarz chrześcijański, składający się z dat świąt chrześcijańskich i dni czczenia pamięci określonych świętych.

Doświadczenie nagromadzone w wyniku wielowiekowej obserwacji środowiska przekazywali Słowianie następnym pokoleniom ustnie, tworząc bogactwo małych form literackich (Korzyn 82). Były wśród nich odzwierciedlające synkretyczny światopogląd nowo schryścianizowanych Słowian porzekadła, zwane przysłowiami kalendarzowymi. Niosły w sobie refleksje z kontemplacji natury w upływającym czasie, praktyczne wskazówki dla rolników, hodowców, myśliwych, podróżnych czy gospodyń, zapowiedzi przebiegu zjawisk atmosferycznych. Poczynione obserwacje przyrodnicze powiązane w nich były ze wzmiankowanymi w kalendarzu chrześcijańskim postaciami świętych. Skojarzenie dnia wspomnienia świętego oraz występującego wówczas stanu przyrody sprawiało, że święty zyskiwał dodatkową charakterystykę i przypisywana mu była zdolność wywierania wpływu na ludzką egzystencję. Zaznaczyć przy tym należy, że niektórzy badacze kwestionują przysłowiowy charakter tego typu form, wskazując, że nie mają one wszystkich konstytutywnych cech paremii, zwłaszcza powszechnego, międzynarodowego charakteru i znaczenia przenośnego (Krzyżanowski IX). Klasyfikowane są one przez nich jako tzw. prognostyki pogodowe.

W związku z przypadaniem wspomnienia św. Andrzeja Apostoła na 30 listopada polskie prognostyki pogodowe z tym imieniem przypominają o rozpoczęciu pory zimowej i konieczności dostosowania stroju do niskich temperatur:

Na świętego Andrzeja koniec pocenia się. (NKPP 19)

Na świętego Jędrzeja trza kożucha dobrodzieja. (NKPP 19) /

Na świętego Andrzeja trza kożucha dobrodzieja. (NKPP 19)

Śnieg w tym dniu zwiastuje mroźną zimę:

Gdy święty Andrzej ze śniegiem przybieży, sto dni na polu śnieg leży.
(NKPP 19)

a ponadto niskie plony zbóż w przyszłym roku:

Śnieg na Andrzeja, dla zboża zła nadzieja. (NKPP 19)

Śnieg na świętego Andrzeja, niewielka w życie nadzieja. (NKPP 19)

Śniegi w dzień Andrzeja gęste żytom czynią szkody częste. (NKPP 19)

Brak pokrywy śnieżnej 30 listopada zapowiada z kolei niestabilną aurę w całym nadchodzącym roku:

Kiedy na Jędrzeja poleje, poprószy, cały rok nie w porę rolę moczy, suszy.
(NKPP 19)

Miękko na Andrzeja, oj! niedobra nadzieja. (NKPP 19).

Odnotować przy tym należy, że prognozowanie pogody na drodze obserwacji zjawisk meteorologicznych w dniu wspomnienia św. Andrzeja Apostoła było zapewne zwyczajem ogólnosłowiańskim. Na Rusi 30 listopada (13 grudnia) przypatrywano się nurtowi rzek i potoków. Spokojna woda zwiastowała łagodną zimę, natomiast wzburzona mrozy, śniegi i zamiecie (Nadel'-Červinskaã 55). Obserwacje pogody prowadzono na Rusi również 19 sierpnia (1 września) na św. Andrzeja Stratilatesa (ros. *Андрей Стратилат, Андрей Тепляк*). Wyczekiwano wówczas powiewów ciepłego południowego wiatru, który w przekonaniu ludności rolniczej sprzyjał dojrzewaniu owsa (Kalinskij 175).

W okolicach 30 listopada corocznie w Kościele rozpoczyna się adwent, co znalazło odzwierciedlenie w powiedzeniu:

Święty Jędrzej adwent przytwierdzi. (NKPP 19)

Wigilia św. Andrzeja była tradycyjnie ostatnim dniem swawoli przed rozpoczęciem czasu pokuty i oczekiwania na Boże Narodzenie. W adwencie w kościołach odprowadzane są roraty – msze ku czci Maryi Panny na pamiątkę tego, że przyjęła nowinę od archanioła Gabriela, który zwiastował, że zostanie Matką Syna Bożego.

W Polsce na św. Andrzeja (i 25 listopada na św. Katarzyny) „lejąc przetopiony wosk ze świec lub roztopiony ołów przez uszko klucza (tzn. przelewając go przez otwór, co w planie symbolicznym oddaje przejście między światami), uzyskiwano kształty, których interpretacja miała zapowiadać dalszy los osoby, której wróżono” (Zadrożyńska 44). Przepowiadanie przyszłości w dniu wspomnienia św. Andrzeja Apostoła (i św. Katarzyny) praktykowano również na Rusi (Kalinskij 63; Nadel’-Červinskaâ 56). Wróżby panięskie dotyczyły w szczególności zamążpójścia, a w dalszej perspektywie macierzyństwa, czyli zmiany stanu i statusu kobiety w społeczności:

Na świętego Andrzeja dziewczkom z wróżby nadzieja. (NKPP 19)

W wilią świętego Andrzeja jest dla dziewcząt nadzieja. (NKPP 19)

W wilią świętego Andrzeja błyska pannom nadzieja. (NKPP 19)

Dzień świętego Andrzeja, dziewczkom z wróżby nadzieja. (NKPP 19)

Święty Andrzej grzechem, święta Katarzyna śmiechem. (NKPP 19).

Ivan P. Kalinskij uważa, że powodem wykonywania tego typu czynności w dniu poświęconym św. Andrzejowi mogło być samo znaczenie etymologiczne jego imienia ‘mężczyzna, człowiek, mąż’ (Kalinskij 63).

W tym okresie kobiety przystępowały do tradycyjnych zimowych prac domowych, np. przędzenia lnu:

Na święty Jędrzej szukają baby przędzy. (NKPP 19)

Na święty Jędrzej baby do przędzy. (NKPP 19)

Nie jędrusić, a na koszule gnusić. (NKPP 19).

Stosunkowo duża liczba polskich porzekadeł związanych ze świętem Andrzeja Apostoła wynika zapewne z powszechności jego kultu na obszarze Polski.

Inny wyraz ludowego kultu świętych stanowiło powierzanie im pieczy nad określonymi grupami zawodowymi. Nie bez znaczenia dla rozwoju tej praktyki była rosnąca znajomość literatury hagiograficznej wśród wiernych. Przy doborze patrona kierowano się względami praktycznymi. Aby być opiekunem i orędownikiem u Boga różnych spraw ustanawiających go osób, musiał mieć określone przymioty. „Najbardziej przydatne było, gdy patron za życia parał się takim samym bądź zbliżonym zajęciem do tego, które było wykonywane przez daną grupę rzemieślniczą” (Bimler-Mackiewicz 199). Wymieniona badaczka jako przykład podaje św. Eligiusza (ok. 588–660), złotnika z Noyon, wyświęconego w późniejszym okresie życia na kapłana i ustanowionego biskupem, który doznawał szczególnej czci u złotników, a następnie także u grawerów i kowali. Poprzez kowali patronat św. Eligiusza objął też woźniców, dorożkarzy i handlarzy końmi. Polscy

szewcy otaczali szczególnym kultem świętych Kryspina i Kryspiniana, również szewców, w dodatku męczenników (Bimler-Mackiewicz 200). Wielką cześć od rzemieślników zajmujących się obróbką drewna odbierał św. Józef. Ewangeliczny przekaz o trudnieniu się przez apostoła Andrzeja rybołówstwem stanowił podstawę do uznania go za patrona rybaków i wędkarzy (Inch 90), a ponadto marynarzy (Charkiewicz 52).

Przy ustanawianiu protektorów poszczególnych grup profesjonalnych analogii doszukiwano się niejednokrotnie w wydarzeniach z życia świętego, okolicznościach śmierci, zwłaszcza męczeńskiej, zadanej przy użyciu różnych narzędzi. Święci męczennicy często stawali się też orędownikami spraw beznadziejnych i wspomóżycielami w bólu, chorobie i cierpieniu, co oddaje np. polskie porzekadło:

Jak cię bardzo boli, wzywaj Andrzeja Boboli. (NKPP 19).

Wydaje się, że również w wypadku św. Andrzeja Apostoła męczeńska śmierć i jej wspomnienie w Kościele w porze granicznej, na przełomie starego i nowego roku liturgicznego, jesieni i zimy sprawiła, że uważa się go za patrona panien i niezamężnych kobiet, a także kobiet pragnących potomstwa (Inch 90).

Święci chrześcijańscy występują też jako opiekunowie określonych miejscowości, terytoriów, państw. Przy ustanawianiu patrona istotny był fakt jego pobytu w danej okolicy lub zdeponowania w lokalnych świątyniach jego relikwii. Święty Andrzej Apostoł jest patronem m.in. miasta Patras w Grecji, Sarzany, Pienzy i Amalfi we Włoszech, St. Andrews w Szkocji (Inch 90). Uznaje się go także za opiekuna Grecji, w szczególności Achai, Rumunii, Szkocji, wyspy Sardynii, Ukrainy i Rosji (Charkiewicz 51–52). Apostoł Andrzej patronuje Patriarchatowi Konstantynopolitańskiemu i Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, która przyjęła chrześcijaństwo z Bizancjum.

W świadomości religijnej wyznawców chrześcijaństwa, w szczególności chrześcijan obrządków wschodnich, apostoł Andrzej zajmuje miejsce równorzędne z apostołem Piotrem. Jego brat z Jerozolimy, przez Antiochię, dotarł do Rzymu, by wypełnić swą misję. Andrzej głosił Jezusa w Azji Mniejszej, Tracji, Scytii i Grecji. Jak próbowano wykazać w niniejszym artykule, kult św. Andrzeja Apostoła (i innych kanonizowanych osób noszących to imię) ma długą tradycję zarówno na ziemiach wschodniosłowiańskich, jak i na obszarze polskim. Obok cech przekazanych w tekstach Ewangelii i literaturze hagiograficznej na obszarze Słowiańszczyzny w synkretycznym kulcie apostołowi Andrzejowi przypisuje się wywieranie istotnego wpływu na wiele sfer życia człowieka. Imię Andrzeja należy do najchętniej nadawanych w całym chrześcijańskim świecie.

Bibliografia

- Benedykt XVI [Ratzinger Joseph]. *Portrety Dwunastu*. Kraków, Alleluja, 2006.
- Benedykt XVI [Ratzinger Joseph]. *Apostołowie i pierwsi uczniowie Jezusa*. Kraków, Wydawnictwo M, 2008.
- Benedykt XVI [Ratzinger Joseph]. *Jezus z Nazaretu: Od chrztu w Jordanie do Przemienienia*. Przeł. Wiesław Szymona. Kraków, Wydawnictwo Znak, 2017.
- Bimler-Mackiewicz, Elżbieta. *Znaki cechowe i ich funkcje na ziemiach polskich*. Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2004.
- Charkiewicz, Jarosław. *Apostołowie: hagiografia i ikonografia. Ilustrowana historia*. Warszawa, Warszawska Metropolia Prawosławna, 2018.
- Dąbrowski, Eugeniusz. *Synopsa łacińsko-polska czterech Ewangelii. Synopsis latino-polonica quattuor Evangeliorum cum prolegomenis*. Poznań, Pallotinum, 1955.
- The Declaration of Arbroath*. Web. 15.06.2020. <https://web.archive.org/web/20131113221450/http://www.nas.gov.uk/downloads/declarationArbroath.pdf>.
- Dmitriev, Lev Aleksandrovič, Dmitrij Sergejevič Lihačev, red. *Pamiętniki literatury Drevnej Rusi, XI – načalo XII veka*. Moskwa, Hudożestvennaâ literatura, 1978.
- Fiedotow, Georgij. *Święci Rusi (X–XVII w.)*. Przeł. Henryk Paprocki. Białystok, Bractwo Młodzieży Prawosławnej–Bydgoszcz, Wydawnictwo Homini, 2002.
- Fros, Henryk, Franciszek Sowa. *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2002.
- Geremek, Bronisław. „Człowiek i czas: jedność kultury średniowiecznej”. *Kultura Polski średniowiecznej XI–XIII w.* Red. Jerzy Dowitz. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985, s. 432–482.
- Guriewicz, Aron. *Kategorie kultury średniowiecznej*. Przeł. Józef Dancygier. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976.
- Hrynkiewicz-Adamskich, Bożena. „Antroponimiâ Severa Rossii konca XV–XVI veka: derivaty ot mužskih hristianskih imen”. *Onomastica*, 44, 1999, s. 29–42.
- Hrynkiewicz-Adamskich, Bożena. „Antroponimiâ Severa Rossii konca XV–XVI veka: mužskie hristianskie imena (osnovnye formy)”. *Onomastica*, 50, 2005, s. 297–314.
- Hrynkiewicz-Adamskich, Bożena. *Siedemnastowieczne imiennictwo osobowe północnej Rosji na tle lokalnej kultury*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2012.
- Inch, Morris. *Dwunastu którzy zmienili świat. Apostołowie Jezusa – fakty i legendy*. Przeł. Andrzej Czarnocki. Warszawa, Instytut Wydawniczy Pax, 2005.
- Kalinskij, Ivan Platonovič. *Cerkovno-narodnyj mečaslov na Rusi*. Sankt-Peterburg, Tipografia V. Kiršbauma, 1877.
- Karpluk, Maria. „O staropolskim przejmowaniu imion wczesnochrześcijańskich (typ *Bartłomiej, Maciej*)”. *Onomastica*, 18, 1973, s. 153–172.
- Korzyn, Wacława Maria. „Kalendarz religijny w przysłowiaach wschodnich Słowian”. *Słowianie Wschodni. Duchowość – Kultura – Język*. Red. Anna Bolek, Danuta Piwowarska, Anna Rażny. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1997, s. 81–89.
- Kowalenko, Władysław. „Andrzej-apostoł”. *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*. T. I. Red. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Spławiński. Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961, s. 24.

- Krzyżanowski, Julian. „Dzieje przysłówia polskiego w toku pięciu wieków”. *Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń przysłowiowych*. Red. Julian Krzyżanowski. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969, s. I–XXXIV.
- Malec, Maria. *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*. Kraków, Instytut Języka Polskiego PAN, 1994.
- Miazek, Jan. „Apostołowie w liturgii Kościoła”. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 39–65.
- Milewski, Tadeusz. *Indoeuropejskie imiona osobowe*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1969.
- Nadel'-Červinská, Margarita. *Ličnye imena ruskogj paremiologij. Lingvokul'turologičeskij slovar'*. Ternopol', Krok, 2011.
- The National Archives of Scotland*. Web. 15.06.2020. <http://www.nas.gov.uk/about/051124.asp>.
- NKPP – *Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń przysłowiowych*. Red. Julian Krzyżanowski. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969.
- Skulina, Tadeusz. *Staroruskie imiennictwo osobowe*. Cz. 1. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973.
- Skulina, Tadeusz. *Staroruskie imiennictwo osobowe*. Cz. 2. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974.
- Smith, William, Samuel Cheetham, red. *Encyclopaedic Dictionary of Christian Antiquities*. T. 1. New Delhi, Logos Press, 2005.
- Starowieyski, Marek. „Św. Andrzej. Wstęp ogólny”. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 173–177.
- Swoboda, Wincenty. „Andrzej Bogolubski”. *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*. T. 1. Red. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawiński. Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961, s. 24.
- Wędzki, Andrzej. „Andrzej-Świerad [Wszerad]”. *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*. T. 1. Red. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawiński. Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961, s. 24–25.
- Wojciechowski, Michał. „Apostołowie i inni uczniowie Jezusa w Nowym Testamencie”. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 23–38.
- Wójtowicz, Marian. *Drevnerusskaâ antroponimiâ XIV–XV vv. Severo-Vostočnaâ Rus'*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1986.
- Zadrożńska, Anna. *Powtarzać czas początku*. T. 1. Warszawa, Wydawnictwo Spółdzielcze, 1985.
- DzAnd – *Greckie dzieje Andrzeja*. Przeł. Jerzy Krykowski, Jerzy Naumowicz. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 211–240.
- DzAndGrz – *Laciński żywot Andrzeja pióra Grzegorza z Tours*. Przeł. Marek Starowieyski. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 179–210.

- DzMMc – *Dzieje Andrzeja i Macieja w mieście ludożerców*. Przeł. Marek Starowieyski. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 250–270.
- DzPtAnd – *Dzieje Świętych Apostołów Piotra i Andrzeja*. Przeł. Marek Starowieyski. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 271–279.
- MAndDk – *Męczeństwo Świętego Andrzeja Apostoła – List kapłanów i diakonów z Achai*. Przeł. Marek Starowieyski. *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*. T. 2, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*. Red. Marek Starowieyski. Kraków, Wydawnictwo WAM, 2007, s. 241–248.